

18. ФОТОЭФФЕКТ ҚҰБЫЛЫСЫНДАҒЫ ЭЙНШТЕЙННИҢ ТЕНДЕУІН ЭКСПЕРИМЕНТ АРҚЫЛЫ ТЕКСЕРУ ЖӘНЕ ПЛАНК ТҰРАҚТЫСЫН АНЫҚТАУ

18.1. Жұмыстың мақсаты

Фотоэффект заңдылықтарымен толығырақ танысу (``қызыл шекара``, бөгеуші потенциал және т.б.). Фотоэффект құбылысының Эйнштейн ұсынған теңдеуін эксперимент арқылы тексеруден шығатын Планк тұрақтысын анықтау әдісін игеру.

18.2. Қысқаша теориялық кіріспе

Фотоэффект - кванттық құбылыс (қосымша N15 лабора-ториялық жұмысты қараңыз), оның ашылуы және зерттелуі кванттық теорияның эксперимент жүзінде негізделуіне, қалыптасуына үлкен әсерін тигізді: тек соның негізінде фотоэффект заңдылықтарын (бөлініп шығатын электрондардың мөлшері белгілі күйдегі және температурадағы әрбір заттың сәуле шығару интенсивтігіне пропорционал) түсіндіру мүмкін болады.

Жарық тербеліс жиілігі бір белгілі шамаға ν_0 жеткенде фотоэлектронның жылдамдығы $\mathcal{D}$ нольге теңеледі. Егер жарық тербеліс жиілігі $\nu \leq \nu_0$ болса, онда жарық фотоэффект құбылысын қоздыра алмайды; фотоэффект қозу үшін $\nu = \nu_0$ болуға тиіс. Сөйтіп тербеліс жиілігі ν_0 оған сәйкес толқын ұзындығы

$\lambda = \frac{c}{\nu_0}$ фотоэффект қоздыра алатын жарық жиілігі мен толқын ұзындығының

шегі болып табылады. Толқын λ_0 - дан ұзын жарық қаншама күшті болса да, фототок қоздыра алмайды. Сондықтан λ_0 -фотоэффектің ``қызыл шегі`` деп аталады. Фотоэлектрондардың максимал кинетикалық энергиясы түскен жарықтың ν жиілігіне байланысты сызықты түрде өседі (күшейеді) және оның интенсивтігіне тәуелді емес.

Жарық затпенен $h\nu$ энергиясы және $h\nu/c$ импульсы бар бөлшек-фотон

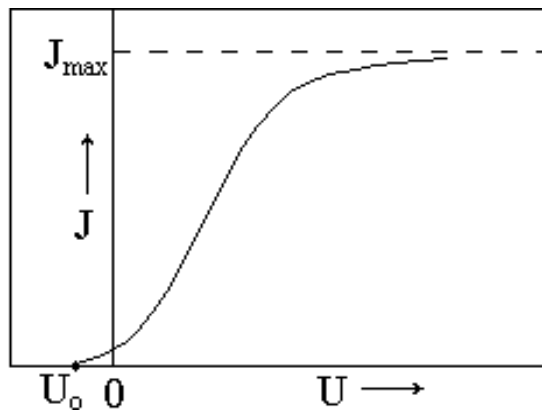
ретінде әсерлеседі. Мұндағы h -Планк тұрақтысы, ν - электромагниттік сәуле шығару жиілігі, с-вакуумдегі электромагниттік толқындардың (жарықтың) жылдамдығы.

Фотон фотокатодтың электронымен соқтығысқанда оның энергиясы толығымен электронға беріледі; фотон өмір сүруін тоқтатады. Бұл жағдайда энергияның сақталу заңы Эйнштейннің ұсынған теңдеуімен сипатталады:

$$h\nu = E_{\max} + A \quad (18.1)$$

Мұндағы $E_{\max}$ - фотокатодтан шыққан моменттегі электронның максимал кинетикалық энергиясы, A - электронның катодтан шығу жұмысы.

Фотоэффекті зерттеу вакуумдық фотоэлементтерді пайдаланумен жүргізіледі (сыртқы фотоэффект). Вакуумдық фотоэлементтің вольт-амперлік сипаттамасы (N15 лаб. жұмысты қараңыз) 18.1-суретте келтірілген.

18.1-сурет. Вакуумдық фотоэлементтің вольт-амперлік сипаттамасы.

Жеткілікті үлкен кернеу берілгенде фототок өзінің қанығу мәніне $J_{\max}$ жетеді (бөлініп шыққан электрондар түгел анодқа жетеді). Бөгеуші потенциалдарда анодқа тек жеткілікті үлкен кинетикалық энергиясы бар электрондар ғана жетеді. Кейбір $U=U_0$ (бөгеуші потенциал) мәнінде жылдам электрондар да анодқа жете алмайды. Кинетикалық энергиясы максимал мәнінің $E_{\max}$ бөгеуші потенциалмен (U_0 байланысы төмендегіше:

$$E_{\max} = eU_0 \quad (18.2)$$

Сонда Эйнштейн (18.1) теңдеуін мынадай түрде жазуға болады:

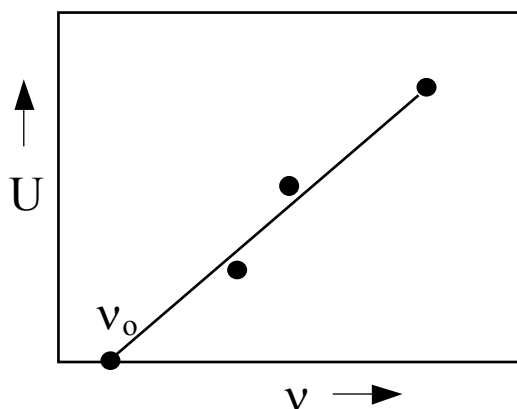
$$eU_0 = h\nu - A \quad (18.3)$$

Бұл жұмыста фототоктың сәуле шығарудың көрінетін алқабында жатқан жарықтың әртүрлі жиіліктері ν үшін бөгеуші потенциалдың мәніне тәуелділігі зерттеледі.

Эйнштейн теңдеуін эксперимент арқылы тексеру үшін жарықтың әртүрлі жиіліктеріндегі бөгеуші потенциалдар анықталады; нәтижелері $U_0=f(\nu)$ функция түрінде көрсетіледі. (18.3) өрнек бойынша бөгеуші потенциалдың түрі мынадай болады:

$$U_0 = \frac{h\nu - A}{e} \quad (18.4)$$

Кез-келген таңдап алынған катод үшін бөгеуші потенциал U_0

18.2-сурет. Бөгеуші потенциалдың жарық жиілігіне тәуелділігі

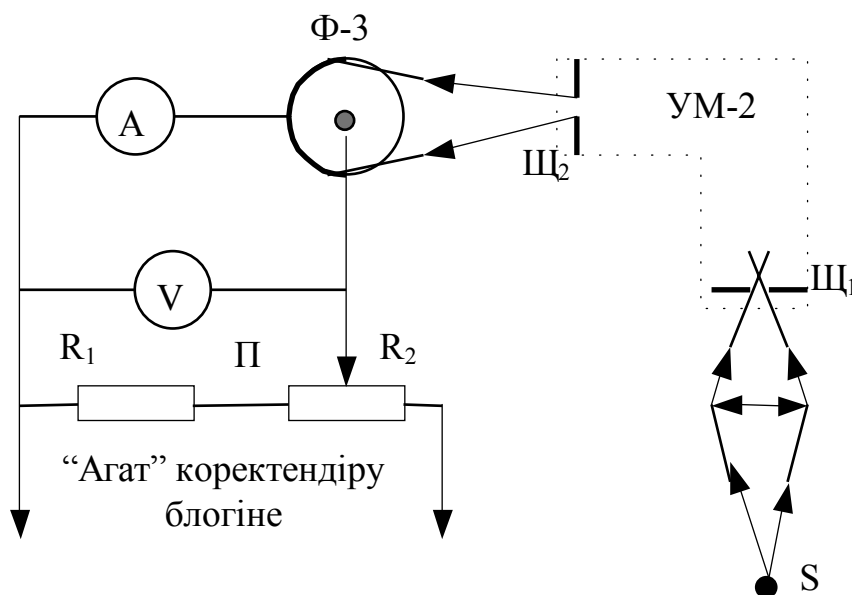
жарықтың жиілігінен ν сызықты тәуелділікте болады (18.2-сурет).

Келтірілген графиктегі түзудің көлбеулігінен Планк тұрақтысын табуға болады:

$$h = e(\Delta U_0 / \Delta \nu) \quad (18.5)$$

18.3. Эксперимент қондырғысы

Қондырғының принциптік схемасы 18.3-суретте келтірілген. Жарық қыздыру S электр лампасынан конденсатордың көмегімен УМ-2 монохроматордың Щ_1 кіру саңылауына фокусталады. УМ-2 -ден бөлінген жіңішке спектрлік интервал оның Щ_2 саңылауынан өтіп (толығырақ N16 жұмыста келтірілген) Ф-3 фотоэлементтің фотокатодына түседі.

18.3-сурет. Эксперимент қондырғысының принциптік схемасы

Бөгеуші потенциал потенциометрдің Π (тізбектеп қосылған екі R_1 және R_2 реостаттар) көмегімен реттелінеді. Ток көзі ретінде тұрақты қоректендіру блогі "АГАТ" пайдаланылады. Бөгеуші потенциалдың U_0 мәні әмбебап (универсал) В7-21А вольтметрмен, ал фототок J_ϕ мәні А(В7-21А) амперметр көмегімен тіркеледі.

18.4. Жұмыстың тапсырмалары және оның орындалу тәртібі

18.4.1. Электр тоғы тізбегіне "АГАТ" қоректендіру блогі мен универсал В7-21А цифрлық приборларды қосыңыздар. Вольтметрдің өлшеу шегін "1В", жұмыстың түрін анықтайтын қосып-ажыратқыш "U", амперметрді "1мкА" (оның атқаратын жұмыс түрін "J") қалыптарына қойыңыздар.

Жұмыс басталғанға дейін приборлар қыздырылуы қажет. Монохроматордың жарық шығатын саңылауын $\Phi-3$ фотоэлементпен қоса окулярлық насадқаға алмастырыңыз.

18.4.2. УМ-2 монохроматорын сынап лампасының спектрі бойынша градуирлеңіз (N16 жұмысты қараңыз). Градуирлеу графигін тұрғызу қажет.

18.4.3. Монохроматор окулярын фотоэлементпен қоса жарық шығатын саңылаумен алмастырыңыз.

18.4.4. Монохроматордың жарық енетін саңылауының енін 0,3 мм-ге тең

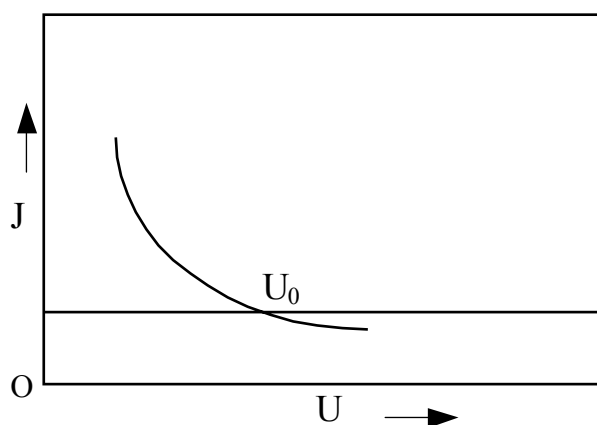
етіп қойыңыз. Конденсор линзасының көмегімен монохроматордың жарық енетін саңылауының жарық болуына және бірқалыпты жарық-талынуына көз жеткізіңіз.

18.4.5. Монохроматордың жарық енетін саңылауы жабық кезіндегі фотоэлементтің қараңғылық тоғының болмауын тексеру керек.

18.4.6. Монохроматордың жарық енетін терезесін ашыңыз.

18.4.7. Потенциометр көмегімен амперметр көрсетуінің толқын ұзындықтарының $400 \div 600$ нм диапазонында жататын $5 \div 7$ мәндері үшін, бөгеуші потенциал U_0 мәндеріне тәуелділігін зерттеңіз. Фототоқтың мәндерін өлшеуді интервалы 50 мВ болатын, 0 ден 1000 мВ дейінгі аралықта тежелетін кернеуде жүргізу қажет. Өлшеулерді, әсіресе, бөгеуші потенциалдың төңірегінде мұқият жүргізу керек (бөгеуші потенциал дегеніміз фототок мәні нольге теңелген кездегі U_0 мәні).

Өлшеудің нәтижелерін (әрбір λ мәні үшін) графиктер түрінде көрсетіңіздер. Графиктерден бөгеуші потенциалды U_0 анықтаңыздар. Төменде осындай графиктердің сапалы түрі көрсетілген (18.4-сурет).

18.4-сурет. Бөгеуші потенциалды анықтау үшін

18.4.8. 18.4.7-пунктегі берілгендер бойынша, 18.2-суретте көрсетілгендей, $U_0(\nu)$ графигін тұрғызыңыз және (18.5) өрнекке сай Планк тұрақтысын анықтаңыз. Табылған h мәнін оның кестелік мәнімен салыстырыңыз.

18.5. Бақылау сұрақтары

18.5.1. Фотоэффект үшін Эйнштейн теңдеуінің энергетикалық мағынасын

түсіндіріңіз.

18.5.2. Шығу жұмысы дегеніміз не?

18.5.3. Фотоэффектің ``қызыл шегі`` деп нені айтады?

18.5.4. Бөгеуші потенциал дегеніміз не?

18.5.5. Бөгеуші потенциал әдісінің мәні неде?

18.6. Әдебиет

18.6.1. Ландсберг Г.С. Оптика. -М.: Наука, 1976

18.6.2. Бутиков Е.И. Оптика. -М.: Высшая школа, 1986

18.6.3. Лабораторные занятия по физике. Под. редакцией

Л.Л. Гольдина -М.: Наука, 1983.